

ФОРМУВАННЯ МОДЕЛІ ОСОБИСТОСТІ ТА ПОСТУЛАТИ ПСИХОАНАЛІЗУ З. ФРЕЙДА

Розглядаються теоретичні постулати психоаналітичної теорії З. Фрейда та з'ясовується їхня роль у процесі формування моделі особистості, її культуротворчої, культуропобутової життєдіяльності.

Ключові слова: *культура, психоаналіз, культуротворча діяльність людини, модель особистості, несвідоме та свідоме, психічна діяльність людини.*

Рассматриваются теоретические постулаты психоаналитической теории З. Фрейда и выясняется их роль в процессе формирования модели личности, ее культуротворческой, культуробытовой жизнедеятельности.

Ключевые слова: *культура, психоанализ, культуротворческая деятельность человека, модель личности, бессознательное и сознательное, психическая деятельность человека.*

The theoretical postulates of S. Freud's psychoanalytical theory are described, their role in the process of formation of the personality model as well as its cultural and creative, cultural and every day activities are examined.

Key words: *culture, psychoanalysis, cultural and creative activity, personality model, the unconscious and the conscious, psychic activity.*

Як відомо, до З. Фрейда психологія мала об'єктом дослідження, зазвичай, нормальну, фізично та психічно здорову людину й досліджувала феномен свідомості. Аналіз несвідомого психічного в процесі формування особистості обмежувався або сферою філософсько-культурологічних міркувань про те, що неможливо зводити психіку людини лише до свідомості, або сферою фізіологічних досліджень про несвідомі рухові акти індивіда. Неврологічні вчення другої половини ХІХ ст., зосередивши увагу на патологічних відхиленнях від традиційно визнаних норм розуму, виявили необхідність дослідження внутрішньопсихічних характеристик формування моделі особистості з огляду на їх хворобливі порушення. Це зумовлювало осягнення прихованих мотивів поведінки людини й, відповідно, глибше вивчення структури моделі особистості, оскільки дослідник постійно натрапляв на такі поведінкові характеристики, які не покривалися сферою свідомого та раціонального в людині [2; 3; 4; 7; 10; 11; 12; 13; 14; 15; 16; 17; 29; 32].

З. Фрейд як психопатолог, вивчаючи характер особистості й причини виникнення неврозів, визнав необхідність дослідження

природи психічного, зокрема тих структур психіки, які не стосувалися власне «свідомого» в людині. Таким чином, саме завдання та об'єкт дослідження привели його до припущення існування таких психічних актів, які разом зі свідомими складають специфічний зміст моделі психіки особистості [20–28].

У поділі психіки особистості на свідоме й несвідоме З. Фрейд, як уже зазначалося, не був першовідкривачем. Він і не претендував на цей статус, зважаючи, що поняття несвідомого міститься у висловах поетів, філософів, котрі розуміли всю важливість цього феномену для розкриття внутрішнього життя людини. Однак фрейдівське розуміння несвідомого відрізняється від того його трактування, яке мало місце в різних філософських системах. «Для Фрейда, — зазначає Фромм [8], — несвідоме було питанням факту, «сферою» людського духу та невід'ємною частиною людської діяльності». Передусім його цікавив конкретний зміст несвідомого. У широкому смислі цього поняття несвідоме є сукупністю психічних процесів, операцій та станів, які не представлені у свідомості суб'єкта. У психологічних теоріях несвідоме — особлива сфера психічного або система процесів, які якісно відрізняються від явищ свідомості. Термін «несвідоме» використовується також для характеристики індивідуальної та групової поведінки, дійсної мети, наслідки якої не усвідомлюються [31].

З. Фрейд і його прибічники, аналізуючи процеси формування й моделі особистості, першими спробували дослідити таємниці свідомості та відкрили світ «витіснених» або «забутих» і тому вже не свідомих психічних переживань. Вони ж першими намагалися зрозуміти ці явища, а через них і всю символічну активність свідомості. «Для нас, — стверджують автори книги «Соціальна філософія» (за ред. М. В. Лавриненка), — основний смисл фрейдівського психоаналітичного несвідомого полягає в тому, що (за З. Фрейдом) несвідоме являє собою зворотну сторону свідомості, психологічну суть якої можна зрозуміти лише через відповідне трактування, якщо звернутися тут до дещо штучного словосполучення «свідомості-перевертня». Якби не ця особливість несвідомого психічного проявлятися у вигляді символічних образів свідомості, давно вже відокремлених від неї самої, тобто як відчужена свідомість, ми б про неї взагалі нічого не знали» [18].

Намагаючись осягнути роль протікання несвідомих процесів у формуванні моделі особистості, З. Фрейд проводить аналітичний поділ несвідомого. Він виділяє, по-перше, приховане, латентне несвідоме: свідому уяву про будь-що, яке надалі може припинити бути таким, але за певних умов здатне знову стати свідомим; по-друге, витіснене несвідоме: уявлення, які не можуть стати свідомими тому, що їм протидіє якась сила. Усунення цієї протидіючої

сили можливе лише завдяки спеціальній психоаналітичній процедурі, за допомогою якої відповідні уявлення доводяться до свідомості. Перший вид несвідомого З. Фрейд називає передсвідомим, відрізняючи його від витісненого несвідомого або власне несвідомого психічного, яке здебільшого й досліджує психоаналіз. Вивчаючи сферу несвідомого, З. Фрейд, як і багато мислителів минулого, ставить питання про те, яким чином людина може міркувати про свої несвідомі уявлення. Якщо вони не є предметом свідомості, не усвідомлюються людиною, чи можна взагалі говорити про наявність у психіці несвідомих уявлень. Полемізуючи з філософами, які давали негативну відповідь на це запитання та вважали, що слід було б говорити лише про ті уявлення, які мало усвідомлюються особистістю, але не про несвідомі, З. Фрейд вважав основою своїх теоретичних постулатів поняття про несвідому душевну діяльність особистості.

При цьому, на відміну від абстрагованих міркувань минулого, в яких також припускалася наявність несвідомого психічного, З. Фрейд ґрунтувався на конкретному матеріалі, який отримував завдяки клінічним спостереженням над людьми, хворими на неврастенію. Він дійшов висновку, що несвідоме є неминучою фазою психічної діяльності кожного індивіда: будь-який психічний акт починається як несвідомий і тільки в подальшому усвідомлюється, але може так і залишитися несвідомим, якщо на шляху до свідомості виникають нездоланні для себе перепони. Таким чином, З. Фрейд не обмежився лише констатацією самого факту існування в психіці особистості несвідомих уявлень, а намагався розкрити механізм переходу психічних актів зі сфери несвідомого в систему свідомості.

З. Фрейд розумів, що несвідоме людина може розпізнати лише через переведення його до свідомості. Можна припустити, що внутрішні несвідомі акти доходять до площини свідомості або, навпаки, свідомість проникає у сферу несвідомого, де «вловлює» та розпізнає ці акти. Але такі припущення ще не дають відповіді на запитання. З. Фрейд знаходить рішення, аналогічне тому, про яке говорив ще Гегель, висловлюючи слушну думку про те, що відповіді на запитання, які залишає без відповідей філософія, полягають у тому, що запитання мають ставитися по-іншому. Не посилаючись на Гегеля, З. Фрейд саме так і робить. Запитання «яким чином щось стає свідомим?» він формулює «яким чином щось стає передсвідомим?» Для З. Фрейда передсвідомим, а в подальшому і свідомим може стати лише те, що колись уже було свідомим сприйняттям, давно забутим, але зберегло певною мірою деякі спогади.

У багатьох випадках З. Фрейд нехтує своїм поділом несвідомого і робить це навмисно. Виділені ним психічні системи власне несвідомого та підсвідомого він поєднує в одну в тому разі, коли аналізує взаємовідношення несвідомого та свідомості в структурі психіки особистості. У цілому психіка особистості уявляється З. Фрейду розділеною на дві протиставлені одна одній сфери свідомого та несвідомого, які є суттєвими характеристиками особистості. Але в його (З. Фрейда) структурі формування моделі особистості ці сфери не є рівнозначними: несвідоме він вважав центральним компонентом, який становить суть психіки людини, а свідоме — лише особливою інстанцією, яка надбудовується над несвідомим; своїм походженням свідоме походить із несвідомого та викристалізовується з нього в процесі розвитку психіки людини.

Хоча уявлення З. Фрейда про структурні рівні психіки людини й змінювалися протягом його теоретичної діяльності, принципний поділ на сфери свідомого та несвідомого так чи інакше зберігся в усіх сформованих ним моделях особистості. Створена З. Фрейдом модель формування особистості є комбінацією трьох елементів, які перебувають у певному підпорядкуванні:

— «Воно» (Id) — глибинна площина несвідомих потягів, психічна «самість», основа діяльного індивіда, така психічна інстанція, яка керується своїми власними законами, відмінними від законів функціонування інших складових особистості;

— «Я» (Ego) — сфера свідомого, посередник між несвідомим, внутрішнім світом людини та зовнішньою реальністю, зокрема природними та соціальними інститутами, що регулює діяльність несвідомого з цією реальністю, доцільністю та зовнішньою необхідністю;

— «Над-Я» (Super-Ego) — внутрішньоособистісне сумління, інстанція, яка уособлює настанови суспільства, своєрідна моральна цензура, що виникає як посередник між несвідомим та свідомістю через невирішеність конфлікту між ними, нездатність свідомості приборкати несвідомі потяги, прагнення та бажання людини підкорити їх вимогам культурної й соціальної реальності.

Намагаючись проникнути в механізми роботи психіки людини, З. Фрейд виходить із того, що виділена ним глибинна, природна її площина — «Воно» — функціонує за довільно обраною програмою отримання найбільшого задоволення. Але оскільки в задоволенні своїх пристрастей та потягів індивід зіштовхується із зовнішньою реальністю, яка протистоїть «Воно», у ньому виділяється «Я», яке прагне приборкати несвідомі потяги й узгодити їх із соціально прийнятною поведінкою. На перший погляд може навіть здаватися, що саме «Я», це свідоме начало, є тією

рушійною силою, яка змушує «Воно» змінювати напрям своєї діяльності відповідно до санкцієстворюючих нормативів соціально-культурного буття. Однак модель структури особистості З. Фрейда інша: не «Я» керує «Воно», а, навпаки, «Воно» ставить умови «Я». Для образного опису взаємовідносин між «Я» та «Воно» Фрейд звертається до аналогії порівняння відносин між вершником та конем, так само, як свого часу Шопенгауер використовував цю ж аналогію для розкриття відносин між інтелектом та волею [1]. Якщо воля, за Шопенгауером, лише зовнішньо підпорядковано інтелекту, як кінь вуздечці, насправді, може виявляти свій дикий норів та віддаватися своїй первісній природі, то «Воно» Фрейда також є лише видимістю підлеглості «Я»: як вершнику, який не зумів підкорити коня, лишається вести його туди, куди коню заманеться, так і «Я» перетворює волю «Воно» в таку дію, яка є начебто його власною волею. Як покірний слуга несвідомих потягів, фрейдівське «Я» намагається зберегти порозуміння з «Воно» та зовнішнім світом. Оскільки йому це не завжди вдається, у ньому самому виникає нова інстанція — «Над-Я» або «Ідеал-Я», що стоїть над «Я» як совість або несвідоме почуття провини. У фрейдівській моделі особистості «Над-Я» є начебто вищою істотою, яка відбиває заповіді, соціально-культурні заборони, владу батьків та авторитетів. Якщо «Я» — це радше представник зовнішнього світу, то «Над-Я» постає щодо нього захисником інтересів «Воно». За своїм місцем та функціями в психіці людини «Над-Я» має здійснювати сублимацію несвідомих потягів, тобто переключення соціально неприйнятних потягів «Воно» в соціально прийнятний імпульс «Я», і в цьому сенсі начебто солідаризується з «Я» в приборканні потягів «Воно». Але за своїм змістом фрейдівське «Над-Я» виявляється близьким до «Воно», оскільки є «спадкоємцем Едипова комплексу і, відповідно, вираженням найпотужніших рухів «Воно» та найважливіших доль лібідо «його». «Над-Я» навіть протистоїть «Я» як повірений внутрішнього світу «Воно», що може призвести до конфліктної ситуації, яка може викликати порушення в психіці людини. Таким чином, фрейдівське «Я» постає як «нещасна свідомість», яка, ніби локатор, має повертатися то в одну, то в іншу сторону, щоб бути в злагоді як з «Воно», так і з «Над-Я».

Хоча З. Фрейд визнавав «спадкоємність» та «природність» несвідомого, він суб'єктивно вірив у здатність усвідомлення несвідомого, що найрельєфніше презентує формула: «Там, де було «Воно», має бути «Я» [28]». Завданням психоаналізу він вважав переведення несвідомого матеріалу людської психіки у сферу свідомості, щоб розкриття природи несвідомого допомогло людині приборкати свої пристрасті та свідомо керувати ними в реальному

культуротворчому житті. Таким був замисел психоаналізу З. Фрейда. Однак об'єктивно результати застосування психоаналітичного методу в дослідженні природи людини та її культури не виявилися плідними. Фрейдівський структурний аналіз людської психіки не лише не дозволив створити якогось цілісного уявлення про внутрішнє життя індивіда та його культури, розкрити мотивацію його поведінки, але й багато положень, які сформульовані основоположником психоаналізу, з часом виявили свій явно ілюзорний характер [30].

Звертаючись до дослідження соціального та культурного життя суспільства, З. Фрейд відштовхується від створеної ним моделі особистості та її культурологічного життя. Тому принцип психологізації, який використовується під час вивчення природи людини, її культури, необґрунтовано переноситься ним на суспільно-культурні явища. Людина, підкреслює З. Фрейд, не існує ізольовано; в її психічному житті завжди присутній «інший», з яким вона контактує. У цьому сенсі психологія особистості, на думку З. Фрейда, є водночас і психологією соціально-культурною. Психоаналіз можна використовувати не лише для дослідження суто особистісних, але й соціальних проблем, оскільки механізми психічної взаємодії між різними інстанціями особистості начебто знаходять свій аналог у соціальних та культурних процесах суспільства. Причому, аналізуючи ці процеси, З. Фрейд вдавався до необґрунтовано широких узагальнень: антагонізми між індивідом та суспільством, які спостерігалися ним у культурі, він вважав невід'ємною складовою розвитку культури загалом [3; 6; 7; 10; 12; 14; 15; 19; 29].

На відміну від інших, З. Фрейд зробив анатомію свідомості та несвідомого психічного науковим фактом, але пояснив його на основі лише «негативного» поняття — неусвідомленої психіки, яку розуміють через заперечення за нею атрибута свідомості.

Таким чином, критична спрямованість мислення З. Фрейда, спроби зіставлення абстрактних філософсько-культурологічних понять про сутність людини та її внутрішній світ з емпіричними даними психоаналітичного дослідження й спостереження, розгляд художніх творів з огляду на психологію художника та письменника, виявлення причин та специфічних умов виникнення неврозів, виокремлення як особливої тієї сфери людської діяльності, яка не покривається сферою свідомого в людині, — усе це складає сильні сторони його психоаналітичного вчення. Водночас з тим психоаналіз З. Фрейда містив стільки явних та прихованих протиріч, методологічно необґрунтованих настанов та науково недоведених тверджень, які межували з міфологічним вимислом, ілюзорністю та утопізмом, що багато його теоретичних положень,

як то: визнання вродженості та наслідування «первісних потягів» людини, теорія сексуального розвитку дитини, міфологічне пояснення «сексуальних комплексів», антиісторичний підхід до аналізу культурних та соціальних процесів суспільства, екстраполяція висновків, які були сформульовані на основі приватного спостереження, на загальніші закономірності розвитку природи, культури та суспільства та ін. були сумнівними не лише для тих мислителів, хто не поділяв загальнофілософських міркувань З. Фрейда, а критикували навіть прибічники фрейдизму [5; 9; 16; 18; 19; 31].

Отже, З. Фрейд у процесі розроблення концепції формування особистості завдяки теорії психоаналізу зробив фундаментальний внесок у розвиток цієї концепції. Однак йому не вдалося уникнути серйозних вад і помилок, які дещо применшили його досягнення в галузі психоаналітичного віддзеркалення розвитку особистості та її культуротворчої й побутової життєдіяльності.

Список літератури

1. Адлер А. Роль бессознательного в неврозе / А. Адлер // Психотерапия. — 1913. — № 3.
2. Александров И. А. Космический феномен человека: человек в антропном мире / И. А. Александров. — М. : Агар, 1999. — 432 с. : ил. — (Человек. Природа. Космос).
3. Буржуазная философия XX века / под ред. Л. Н. Митрохина, Т. И. Ойзерман, Л. Н. Шершенко. — М. : Политиздат, 1974. — 335 с.
4. 70. Вечные философские проблемы. — Новосибирск : Наука, Сиб. отд-ние, 1991. — 208 с.
5. Власть : очерки соврем. полит. философии Запада / В. В. Мшвенисрадзе [и др.]. — М., 1989. — 328 с.
6. Губман Б. Л. Смысл истории : очерки соврем. запад. концепций / Б. Л. Губман. — М. : Наука, 1991. — 189 с. — (История и современность).
7. Дьяченко М. И. Психология : слов.-справ. / М. И. Дьяченко, Л. А. Кандыбович. — Минск : Хелтон, 1998.
8. Зейгарник Б. В. Теория личности в зарубежной психологии : учеб. пособие для вузов / Б. В. Зейгарник. — М. : МГУ, 1982. — 128 с.
9. Исторический материализм как социально-философская теория / под ред. В. И. Разина. — М. : Высш. шк., 1982. — 364 с.
10. История зарубежной психологии : 30–60-е годы XX века : тексты / под ред. П. Я. Гальперина, А. Н. Ждан. — М. : Изд-во МГУ, 1986. — 344 с.
11. Ковалев А. М. Еще раз о формационном и цивилизационном подходах / А. М. Ковалев // Обществ. науки и современность. — 1996. — № 1. — С. 97–104.
12. Луков В.А. Зигмунд Фрейд : хроника-хрестоматия : учеб. пособие для студентов пед. вузов / Луков В. А., Луков В. А.. — М. : Флинта : Моск. психол.-соц. ин-т, 1999. — 416 с. — (Библиотека психолога).

13. Мамардашвили М. К. Как я понимаю философию : [сборник] / М. К. Мамардашвили. — М. : Прогресс, 1990. — 365 с.
14. Марксистско-ленинская теория исторического процесса : исторический процесс : диалектика современной эпохи / отв. ред. Ю. К. Плетников. — М. : Наука, 1983. — 447 с.
15. Марцинковская Г. Д. 100 выдающихся психологов мира / Г. Д. Марцинковская, М. Г. Ярошевский // Акад. пед. и соц. наук, Моск. психол.-соц. ин-т. — М. : Ин-т практ. психологии, 1996. — 320 с. — (Библиотека школьного психолога).
16. Поппер К. Р. Открытое общество и его враги : в 2 т. : пер. с англ. / под ред. В. Н. Садовского / К. Р. Поппер. — М., 1991–1996. — 2 т.
17. Современная западная философия : словарь // сост. : В. С. Малахов, В. П. Филатов. — М. : Политиздат, 1991. — 414 с.
18. Социальная философия : учеб. пособие для вузов / под ред. В. Н. Лавриненко [и др.]. — М. : Культура и спорт, 1995. — 240 с.
19. Философия истории : антология : учеб. пособие для студентов гуманитар. вузов / сост., ред. Ю. А. Кимелев. — М. : Аспект Пресс, 1995. — 351 с.
20. Фрейд З. Введение в психоанализ : лекции : пер. с нем. / З. Фрейд. — М. : Наука, 1989. — 455 с.
21. Фрейд З. Основные психологические теории в психоанализе : очерк истории психоанализа / З. Фрейд. — СПб. : Алатейя, 1999. — 251 с.
22. Фрейд З. Das «Ich» und das «Es» / З. Фрейд. — Тбилиси : Мерани, 1991.
23. Фрейд З. Введение в психоанализ : лекции : пер. с нем. / коммент. М. Г. Ярошевского. — М. : Наука, 1989. — 455 с.
24. Фрейд З. Психология бессознательного : сб. произведений : пер. с нем. / З. Фрейд ; науч. ред. М. Г. Ярошевский. — М. : Просвещение, 1989. — 477 с.
25. Фрейд З. Психопатология обыденной жизни : пер. с нем. / З. Фрейд. — 4-е изд. — М. : Совр. пробл., 1926. — 256 с.
26. Фрейд З. Толкование сновидений / З. Фрейд. — К. : Здоровье, 1991. — 383 с.
27. Фрейд З. Тотем и табу // З. Фрейд ; сост., авт. предисл. П. С. Гуревич. — М. : Олимп, 1997. — 446 с. — (Классики зарубежной психологии).
28. Фрейд. З. «Я» и «Оно» : пер. с нем. / З. Фрейд. — М. : МПО «МЭТТЭМ», 1990. — 56 с.
29. Цвейг С. Казанова ; Фридрих Ницше ; Зигмунд Фрейд : пер. с нем. / С. Цвейг. — М. : Интерпракс, 1990. — 256 с.
30. Шерозия А. Е. Психика, сознание, бессознательное : к обобщению теории психологии / А. Е. Шерозия. — Тбилиси : Мецниерба, 1979. — 171 с.
31. Шопенгауэр А. Афоризмы и максимы / А. Шопенгауэр. — Л., 1991. — 287 с.
32. Шопенгауэр А. Избранные произведения / А. Шопенгауэр ; сост., авт. вступ. ст. и прим. И. С. Нарский. — Ростов н/Д : Феникс, 1997. — 544 с. — (Выдающиеся мыслители).